

ΑΠΑΞΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΑΞΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ:
ΜΕΤΑΛΛΑΞΕΙΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ
ΣΤΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΕΛΛΑΔΑ

Παντελής Κυπριανός
Πανεπιστήμιο Πατρών

Αντικείμενο της εργασίας είναι η στοιχειοθέτηση και η ερμηνεία του εξής φαινομένου: μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1980, μετά από μία περίοδο έντονης αξιολόγησης, η πολιτική ως μορφή συλλογικής οργάνωσης και δράσης όπως ασκούνταν μέχρι τότε απαξιώνεται. Αυτό αποτυπώνεται στην προϊούσα αριθμητική αποδυνάμωση των κομμάτων και των συλλογικών οργανώσεων, τη μείωση του «ενδιαφέροντος» για την πολιτική και τη διογκούμενη δυσπιστία προς τους πολιτικούς. Χωρίς να είναι ευθυτενής, η απαξίωση αγγίζει περισσότερο τους νέους και τα αστικά στρώματα των μεγάλων πόλεων, κυρίως της Αθήνας, τα οποία παίρνουν και τις μεγαλύτερες αποστάσεις από τα κόμματα.

Θα περίμενε κανείς ότι η εξέλιξη θα είχε άμεσες επιπτώσεις στην αξία του πολιτικού κεφαλαίου σε σχέση με τα άλλα κεφάλαια (οικονομικό, πολιτισμικό, κοινωνικό) και, κατά συνέπεια, των κατόχων του, των πολιτικών, κατά πρώτον, αλλά και όσων εμπλέκονται σε δίκτυα πολιτικών σχέσεων (κομματικά στελέχη, πολιτικοί αναλυτές, δημοσιογράφοι κ.λπ.). Αυτό ισχύει, υποστηρίζουμε εδώ, μόνο εν μέρει. Η απαξία της πολιτικής θίγει τους «ανώνυμους» και πολύ λιγότερο τους «επώνυμους», καθώς συναρτάται με την κατεχόμενη ποσότητα πολιτικού κεφαλαίου. Υποστηρίζουμε, επιπλέον, ότι αυτό το σε πρώτη ματιά παράδοξο συνδέεται με τις συντελούμενες αλλαγές στον δημόσιο χώρο και με το ότι η κατοχή πολιτικού κεφαλαίου είναι όλο και περισσότερο ετεροπροσδιοριζόμενη, προϋποθέτει δηλαδή την κατοχή και άλλου τύπου κεφαλαίων, γεγονός που έχει αισθητές επιπτώσεις στη σύνθεση του πολιτικού προσώπου.

Η πολιτική δράση ως κοινωνική σχέση και ως κεφάλαιο

Μετά τη μεταπολίτευση του 1974 παρατηρείται ένα πρωτόγνωρο ενδιαφέρον για τα κόμματα και τα πολιτικά πράγματα, το οποίο μεταφράζεται σε μαζική συμμετοχή στις συλλογικές οργανώσεις και τα κόμματα. Και τα δύο μειώνονται μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1980.

Για να κατανοήσουμε το φαινόμενο, θα επιχειρήσουμε να αποφύγουμε μία προσέγγιση που εννοιολογεί την πολιτική ως άδολη συμμετοχή στα κοινά για την επίτευξη του συλλογικού καλού. Η συγκεκριμένη άποψη, που παραπέμπει στην κλασική Δημοκρατία και φτάνει σε μας μέσω του Διαφωτισμού, έχει το πλεονέκτημα να θέτει ως προϋπόθεση της πολιτικής δράσης την κριτική γνώση και την αυτογνωσία των δρώντων υποκειμένων ενόψει της επίτευξης ενός στρατηγικού στόχου, την απελευθέρωση των ανθρώπων από κάθε εξουσιαστική σχέση και εκμετάλλευση. Αφήνοντας κατά μέρος το περιεχόμενο, το πρόβλημα στην προκειμένη θεώρηση είναι ότι είναι αναλυτικά δύσχρηστη. Είναι δύσκολο να διακρίνουμε κατά πόσο η πολιτική εμπλοκή είναι άδολη αν υπαγορεύεται από «ωφελιμιστικούς» στόχους ή αν είναι παράγωγο εξουσιαστικών σχέσεων. Με άλλα λόγια, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε τα στοιχεία της δύναμης και της εξουσίας που ενυπάρχουν σε κάθε κοινωνική σχέση, ιδιαίτερα πολιτική, η οποία εκ προοιμίου παραπέμπει στη διακυβέρνηση των ανθρώπων.

Στην εργασία θα προσεγγίσουμε την πολιτική εμπλοκή και γενικότερα τη δημόσια δράση από μία άλλη σκοπιά, αυτή του δεσμού ανάμεσα στους δρώντες και τις συνέπειες που ενέχει στους εμπλεκόμενους. Θεωρούμε την πολιτική ως μία μορφή κεφαλαίου, όχι με την έννοια του J. Coleman¹ αλλά με αυτήν του P. Bourdieu. Ο Bourdieu θεωρεί το κεφάλαιο σε συνάρτηση με τρεις παράγοντες: το habitus, ως προϊόν δηλαδή ιστορικών διαδρομών, τη θέση στο πεδίο, στην προκειμένη περίπτωση το πολιτικό, και, τέλος, το ειδικό βάρος του κάθε κεφαλαίου στην οικονομία των διαφόρων κεφαλαίων (Bourdieu 1980: 94, Bourdieu 1994: 33). Σε μεθοδολογικό επίπεδο η εν λόγω προσέγγιση οδηγεί σε μία σχεσιακή θεώρηση του πολιτικού κεφαλαίου με τα άλλα κεφάλαια, των θέσεων και των πρακτικών στο πολιτικό πεδίο και, τέλος, των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών και των πόρων των κοινωνικών υποκειμένων.

---

1. Ο Coleman, βέβαια, δεν αναφέρεται στο πολιτικό αλλά στο «κοινωνικό κεφάλαιο». Η εννοιολόγησή του απορρέει από τη γενικότερη προσέγγισή του για τη δράση, μία εκδοχή του «μεθοδολογικού ατομισμού». «Το κοινωνικό κεφάλαιο», γράφει, «δημιουργείται όταν οι σχέσεις ανάμεσα στα άτομα αλλάζουν κατά τρόπο που διευκολύνουν τη δράση» (1992: 304).

Αυτονόητα, η μαζική και έντονη συμμετοχή στον δημόσιο χώρο αξιοδοτεί την πολιτική δράση και ενισχύει το βάρος του πολιτικού πεδίου σε σχέση με τα άλλα. Πέρα από τη συμμετοχή αξίζει να διερευνήσουμε αν και άλλοι παράγοντες υπεισέρχονται στη διαμόρφωση της αξίας του πολιτικού κεφαλαίου.

Από το 1974 μέχρι το 1985 η συμμετοχή στις συλλογικές οργανώσεις είναι υψηλή αλλά όχι καθολική. Από τις διάφορες μετρήσεις στη δεκαετία του 1980 προκύπτει ότι το «ενδιαφέρον» για την πολιτική είναι μεν έντονο, αλλά περιορίζεται σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες (Κυπριανός 1997: 117).² Την ίδια στιγμή μεγάλα τμήματα της «κοινής γνώμης» φαίνεται να «αδιαφορούν» για την πολιτική και τη συλλογική δράση.

Το ερώτημα είναι διπλό. Γιατί ο δυϊσμός; Γιατί μεγάλο τμήμα της «κοινής» γνώμης αδιαφορεί για την πολιτική και την ίδια στιγμή ένα άλλο δείχνει έντονο ενδιαφέρον; Σε ό,τι αφορά στην πρώτη ομάδα, μπορούμε να πούμε ότι πρόκειται για τυπικό γνώρισμα τμημάτων μιας πρόσφατα εξαστισμένης κοινωνίας που δυσκολεύεται ή και αδυνατεί να πάρει το λόγο. Πιο ενδιαφέρουσα είναι η δεύτερη περίπτωση. Γιατί τόσο πολλοί ασχολούνται έντονα με τα πολιτικά δρώμενα; Αυτό δεν είναι απλό επακόλουθο της μεταπολίτευσης, όπως λέγεται συνήθως. Τόσο ο Durkheim όσο και ο Weber έδειξαν πειστικά ότι οι εξαιρετικές καταστάσεις δεν διαρκούν πολύ, υπόκεινται σε αυτό που ο δεύτερος αποκάλεσε ρουτινοποίηση, επαναφορά δηλαδή στους καθημερινούς ρυθμούς.³ Αυτό συνέβη στην Ισπανία και την Πορτογαλία στα μέσα της δεκαετίας του 1970, μετά την πτώση των δικτατοριών.

Στην ελληνική περίπτωση ο αρχικός ενθουσιασμός από την πτώση της δικτατορίας καταλαγιάζει δύο χρόνια μετά, το 1976. Συντηρείται και αναξωπυρώνεται σύντομα, ως αποτέλεσμα της συνδυασμένης δράσης, σε ένα έντονα φορτισμένο συγκινησιακό κλίμα, των κομμάτων του αντιδεξιού-προοδευτικού πόλου και τα συνεχή χτυπήματα του ΠΑΣΟΚ του Α. Παπανδρέου.⁴

Το δεύτερο ερώτημα αφορά στη θέση της ενασχόλησης με τα κομματικά-πολιτικά δρώμενα στην οργάνωση της καθημερινότητας των εμπλεκομένων. Ση-

---

2. Για την εξέλιξη αυτήν η βιβλιογραφία είναι εκτενής. Βλ. ενδεικτικά, Βούλγαρης 2001: 43 κ.ε., Close 2002: 247.

3. Η διαπίστωση αυτή δεν πρέπει να μας κάνει να ξεχάσουμε ότι μία εξαιρετική κατάσταση, ως πηγή νέων εμπειριών και βιωμάτων, μπορεί να έχει καταλυτικές συνέπειες στη σκέψη, τη δράση και τις κοινωνικές σχέσεις των εμπλεκομένων.

4. Η εξέλιξη αυτή και οι απολήψεις της στο επίπεδο των πολιτικών πρακτικών θα αποτελέσουν το υπόστρομα σε μία εκτενέστατη συζήτηση για το λαϊκισμό. Για μια καλή σύνοψη, βλ. Λυριντζής & Σπουρδαλάκης 1993.

μειώσαμε ότι η πρόσληψη της πολιτικής διαφέρει ανάλογα με την ιδεολογία και διαμεσολαμβάνεται από αυτήν. Έχει αποδειχτεί και εμπειρικά ότι τα κόμματα και στα δύο «άκρα», δεξιά και αριστερά, του πολιτικού συνεχούς δίνουν μεγαλύτερη αξία στην πολιτική και επενδύουν περισσότερο στην πολιτική δράση (Stoetsel 1983). Αυτό συνδέεται με την αξιολόγηση της πολιτικής από τη ριζοσπαστική ιδεολογία έτσι όπως αυτή συγκροτείται πριν, κατά και μετά τη Γαλλική Επανάσταση. Σε αντίθεση με τις άλλες δύο μείζονες ιδεολογίες, τη συντηρητική και τη φιλελεύθερη, που αξιοδοτούν την παράδοση και το άτομο αντίστοιχα, στη ριζοσπαστική η πολιτική νοείται ως το κατεξοχήν μέσο ριζικής αλλαγής και «γιατρείας» της κοινωνίας (Nisbet 1966: 10). Είναι προφανές ότι την προαναφερθείσα εκδοχή για την πολιτική υιοθετούν στην Ελλάδα όχι μόνο τα κόμματα του προοδευτικού-αντιδεξιού πόλου, το ΠΑΣΟΚ και εκείνα της κομμουνιστικής Αριστεράς, αλλά ακόμη και η Νέα Δημοκρατία, γεγονός που φανερώνει ταυτόχρονα την ηγεμονία των πρώτων, αλλά και τις αρχαιοελληνικές επιρροές του Κ. Καραμανλή του πρεσβύτερου.

Εκτός από τη σκοπιά της ιδεολογίας, η εμπλοκή στα κοινά μπορεί να προσεγγιστεί και ως μορφή οργάνωσης του κοινωνικού δεσμού. Η εν λόγω προσέγγιση διαπερνά πολλές αναλύσεις των πολιτικών πρακτικών στις λιγότερο οικονομικά προηγμένες χώρες (Huntington 1968, Touraine 1976). Κοινή σε αυτές είναι η διαπίστωση ότι το πολιτικό ως σφαίρα δραστηριότητας (είτε γιατί η οικονομία και η κοινωνία δεν είναι ανεπτυγμένες, είτε γιατί οι συγκεκριμένες κοινωνίες δεν είναι αρκούντως πολύπλοκες) κατέχει ειδικό βάρος στην οργάνωση της κοινωνίας και τη ζωή των μελών της. Από το κράτος, την κυβέρνηση και τους κρατικούς φορείς εξαρτάται η επιβίωση και η διαδρομή μεγάλου τμήματος της κοινωνίας, γεγονός που, κατά τεκμήριο, προσφέρεται στη σύναψη εξουσιαστικών σχέσεων, από τις πελατειακές έως την πλήρη εξάρτηση. Με άλλα λόγια, στις χώρες αυτές το ειδικό βάρος του κεφαλαίου είναι υψηλό συγκρινόμενα με τα άλλα κεφάλαια.

Και οι δύο προαναφερθείσες πτυχές μάς επιτρέπουν να κατανοήσουμε καλύτερα το βάρος του πολιτικού στην οργάνωση μιας κοινωνίας. Είναι προφανές ότι για λόγους ιδεολογικούς κάποια κόμματα δίνουν μεγαλύτερη αξία στην πολιτική ως μορφή δράσης. Το ίδιο ισχύει και για καθεστώτα. Η πολιτική βαρύνει περισσότερο σε μία χώρα με ισχυρό κράτος πρόνοιας από ό,τι σε μία άλλη με κυβέρνηση νεοφιλελεύθερων προσανατολισμών. Υπό το ίδιο πρίσμα, μπορούμε να κατανοήσουμε γιατί στα καθεστώτα σοβιετικού τύπου η πολιτική, νοούμενη ως εμπλοκή στο Κόμμα και στα συνδικάτα και ως τρόπος διεύθυνσης της κοινωνίας, είναι κοινωνικά περισσότερο αξιοδοτημένη από ό,τι η αντίστοιχη εμπλοκή σε ένα καθεστώς φιλελεύθερου τύπου.

Τέλος, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι το βάρος του πολιτικού σε μία κοινωνία συναρτάται και με το βαθμό πολυπλοκότητάς της. Κατά τεκμήριο, *mutatis*

mutandis, το βάρος του πολιτικού είναι αντιστρόφως ανάλογο με το βαθμό διαφοροποίησης και συνθετότητας μίας κοινωνίας. Αυτό έχει να κάνει τόσο με τον αυξανόμενο βαθμό αβεβαιότητας στις κοινωνίες αυτές όσο και τη μικρότερη δυνατότητα κεντρικής παρέμβασης από τα πάνω. Με δύο λόγια, σε μία σύνθετη κοινωνία είναι λιγότερο ευχερής η κεντρική διαχείριση μέσω της πολιτικής, ακόμη και στις κοινωνίες εκείνες με παραδοσιακά συγκεντρωτικό κράτος.

Συνοψίζοντας, η πολιτικοποίηση νοείται εδώ ως μία μορφή οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων στη βάση της κομματικής και πολιτικής διαπάλης. Η προσέγγιση αυτή, χωρίς να αγνοεί τη σημασία του πολιτικού ως μορφής πολιτικής οργάνωσης και ως ιδιαίτερης περιοχής του κοινωνικού, μας επιτρέπει να δούμε από μία άλλη σκοπιά τόσο την επένδυση στα κομματικά-πολιτικά δρώμενα όσο και την πρόσληψη των πολιτικών προσώπων.

Πράγματι, η απόδοση υψηλής αξίας στην πολιτική ως μορφής συλλογικής δράσης από τα μέλη μίας κοινωνίας συντείνει στην κινητοποίησή τους προς την κατεύθυνση αυτή, αλλά δεν αρκεί ώστε αυτή να αναδειχθεί σε συστατικό στοιχείο του κοινωνικού δεσμού. Προϋπόθεση γι' αυτό είναι η περιοδική συνεύρεση ανθρώπων και η συνύπαρξή τους με βάση κοινές αναφορές οργανωμένες γύρω από τη συλλογική οργάνωση, το κόμμα κατά βάση, και η δράση τους για την επίτευξη των στόχων τους, η οποία έγινε δυνατή με τον τρόπο που είδαμε παραπάνω.

Στην περίπτωση μας, η συγκρότηση κοινοτήτων στη βάση του κομματικού δεσμού και η δημιουργία κοινών αναφορών κατά τη δεκαετία 1974-1984 έδωσε αξία και στην πολιτική ως μορφή συλλογικής δράσης αλλά και στους ενασχολούμενους με αυτή. Το πολιτικό κεφάλαιο ταυτίστηκε εν πολλοίς με το κοινωνικό. Για μεγάλα τμήματα του πληθυσμού, ιδιαίτερα τους νιόφερτους στις πόλεις ή τους στερούμενους κοινωνικού κεφαλαίου, το κόμμα και οι όμοροι ή ελεγχόμενοι φορείς έγιναν οι βασικοί χώροι συναναστροφών και σύναψης κοινωνικών σχέσεων. Η ύπαρξη ισχυρών κοινών αναφορών όχι μόνο διευκόλυνε τη σύναψη σχέσεων, αλλά και την επέβαλε απέναντι σε άλλους τύπους δεσμού, όπως η συγγένεια, η εντοπιότητα, το επάγγελμα...

Απότοκο και επιβεβαίωση της προαναφερθείσας κατάστασης είναι η αποδοχή των κομματικών και συνδικαλιστικών στελεχών στο εσωτερικό της οργάνωσης και, δυνάμει αυτής, και στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο. Σε μία μορφή οργάνωσης που υποτίθεται πως λειτουργούσε με γνώμονα την ισότητα και όχι τα χαρακτηριστικά μιας τυπικής ιεραρχικής γραφειοκρατικής οργάνωσης, το στέλεχος ήταν κάτι παραπάνω από ίσος με τους άλλους και απολάμβανε των σχετικών προνομίων. Η αξιοδότηση του στελέχους αποτελούσε τη νομιμοποιητική βάση, όταν οι κυρίαρχες κομματικές πολιτικές το επέτρεπαν, για την προώθηση στην κομματική ιεραρχία ή τη διεκδίκηση θέσεων αιρετού εκπροσώπου σε διάφορα επίπεδα, συμπεριλαμβανομένου και του κοινοβουλίου.

Απαξίωση της πολιτικής και μεταλλάξεις του πολιτικού κεφαλαίου

Αυτό που για καιρό φάνταζε ως αυτονόητο άρχιζε να αποτελεί πρόβλημα και αντικείμενο έντονης κριτικής στα δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980. Οι μαζικές προσλήψεις στον κρατικό μηχανισμό με βασικό, αν όχι αποκλειστικό, γνώμονα την κομματική ταυτότητα ή την πρόσβαση στους κομματικούς μηχανισμούς έδωσαν λαβή σε κριτική και εξέθρεψαν νέες δοξασίες. Η δοξασία που ταυτίζει a priori τη συμμετοχή στα «κοινά» με τη συμμετοχική Δημοκρατία έδωσε τη θέση της σε μία νέα, παράγωγο των καιρών και των κυρίαρχων ιδεολογικών προσανατολισμών, που καταλήγει λίγο-πολύ να ταυτίζει κάθε συλλογική μορφή δράσης με συντεχνίες και κορπορατισμούς.

Δεν χρειάζεται να διαβάσει κανείς M. Weber, R. Michels ή M. Foucault για να κατανοήσει ότι κάθε οργάνωση είναι πόλος εξουσίας, διαχειρίζεται εξουσία, και στο εσωτερικό της αναπτύσσονται τεχνολογίες διαχείρισης και ελέγχου.⁵ Ιδωμένο από τη σκοπιά αυτή, το πρόβλημα που αναλύουμε δεν είναι απλά και μόνο ζήτημα κομματισμού ή κορπορατισμού, πολύ δε περισσότερο, κάτι που γίνεται συχνά, όταν και το ένα και το άλλο προσλαμβάνονται ως εθνικές παθολογίες. Πρόκειται για κοινωνικό φαινόμενο, άρα εξηγήσιμο και ως τέτοιο επιδεικτικό λύσεων.

Με δύο κουβέντες, στη χώρα μας, σε μία δεδομένη συγκυρία, μετά το 1981, τα κλασικά φιλελεύθερα κριτήρια της αξιοκρατίας και του «περιορισμένου» κράτους υποσκελίστηκαν από μία άλλη αντίληψη για το κράτος, που το θέλει όχημα για την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική δικαιοσύνη. Η συγκεκριμένη αντίληψη εγκοιλώθηκε επιλεκτικά στοιχεία τόσο από τη λενινιστική θεώρηση του κράτους όσο και αυτήν του Ν. Πουλαντζά. Εννοιολογήθηκε ως εργαλείο και την ίδια στιγμή ως συμπύκνωση των κοινωνικών δυνάμεων. Και οι δύο αντιλήψεις οδηγούσαν στον εναγκαλισμό του κράτους, καθώς ήταν κοινή πεποίθηση ότι αυτό ελεγχόταν από τη Δεξιά, ήταν, σύμφωνα με το σλόγκαν της εποχής, το Κράτος της Δεξιάς. Απλά η πρώτη θεώρηση οδήγησε στη μονοπωλιακή κομματική οικειοποίηση τμημάτων του κράτους, η δεύτερη σε αναλογική λίγο-πολύ νομή του με άλλα κόμματα, τα προοδευτικά ή αντιδεξιά.

Από μία κοινωνιολογική σκοπιά θα μπορούσαμε να πούμε ότι ένα παραδοσιακά κλειστό σύστημα εξουσίας, παρά ορισμένα αξιοσημείωτα ανοίγματα την επταετία 1974-1981, παραχωρεί τη θέση του σε ένα άλλο εξίσου κλειστό. Απλά

---

5. Για το ζήτημα αυτό παραπέμπω στην ενδιαφέρουσα ανάλυση του Ν. Μουζέλη (1995: 75 κ.ε.).

το δεύτερο σύστημα φαντάζει, και είναι, πιο κραυγαλέο, διότι συγκροτείται σε μικρό χρονικό διάστημα, λαμβάνει χώρα σε μία μη ευνοϊκή ιδεολογική συγκυρία, στην οποία κυριαρχεί η νεοφιλελεύθερη αντίληψη του ελάχιστου κράτους, και, τέλος, αποδεικνύεται σπάταλο, μεροληπτικό και αντιπαραγωγικό.

Η καθ' όλα φυσιολογική σε μία φιλελεύθερη Δημοκρατία αποδυνάμωση της πολιτικής ως κοινωνικού δεσμού μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1980 είχε συνέπειες τόσο για τους φορείς της πολιτικής δράσης όσο και για τα κόμματα και το κράτος. Λέω φυσιολογική γιατί, όπως κατά κόρον τονίστηκε και τονίζεται από τους πολιτικούς επιστήμονες, η περιοδική εναλλαγή στην κυβέρνηση περισσότερων του ενός κομμάτων λειτουργεί μεταξύ άλλων απομυθοποιητικά για τις δυνάμεις που ασκούν την εξουσία και, κατά τεκμήριο, συντείνει στο μετριασμό των παθών.

Σε αυτό να συνυπολογίσουμε τρεις πρόσθετους λόγους. Ο εντεινόμενος κοινωνικός καταμερισμός εργασίας στο βαθμό που δημιουργεί διακριτά πεδία δραστηριότητας και, κατά συνέπεια, νέα πλαίσια αναφοράς αντιστρατεύεται την ανάδειξη κοινών συμβόλων και αναφορών γύρω από μία συγκεκριμένη δραστηριότητα. Με δύο λόγια, είναι δυσχερής ο συγχρονισμός των βιορυθμών γύρω από και μέσω συγκεκριμένων συμβόλων, όσο ευγενή και αν είναι αυτά. Αν γίνει αυτό, μας θυμίζουν ο Weber και ο Durkheim, πρόκειται για κάτι εξαιρετικό, άρα για κάτι που δεν μέλλει να διαρκέσει, καθώς υπόκειται στη διαδικασία της ρουτινοποίησης.

Από την άλλη, κάθε κόμμα και κάθε συλλογική οργάνωση συνιστούν μία ιεραρχημένη οργάνωση που εγκλείει ορατές και αόρατες μορφές εξουσίας. Μπορεί σε επίπεδο διακηρύξεων, και ενδεχόμενα φαντασιακά, οι μετέχοντες να είναι ίσοι, η πρόσβαση όμως στην εξουσία και τη νομή της είναι άνισες. Η διαπάλη και ο ανταγωνισμός είναι κατά τεκμήριο οξύτεροι όταν τα προς διαχείριση και κάρπωση αγαθά είναι περιορισμένα ή όταν οι επίδοξοι μνηστήρες τα μεταχειρίζονται ως ιδιωτικά.

Τέλος, όλα αυτά συντελούνται σε μία περίοδο κατ΄εξοχήν του νεοφιλελευθερισμού, χαρακτηριστικό του οποίου είναι η ελαχιστοποίηση του πολιτικού ως διακριτής σφαίρας και ως μορφής δράσης υπέρ της αγοράς και της ατομικής δράσης. Με άλλα λόγια, η ηγεμονεύουσα μέχρι τότε ιδεολογία που αξιοδοτεί την πολιτική υποσκελίζεται από μία άλλη που την απαξιώνει.

Τα προαναφερθέντα έγιναν ιδιαίτερα εμφανή λίγο καιρό μετά την ανάληψη της διακυβέρνησης το 1981 από το ΠΑΣΟΚ. Έγινε σύντομα αντιληπτό ότι μία κοινωνία δεν λειτουργεί με αποκλειστικό γνώμονα την ιδεολογική ταυτότητα και τον πολιτικό δεσμό, αλλά και με άλλα κριτήρια, πιο ισχυρά, όπως η κατοχή οικονομικού, πολιτισμικού και κοινωνικού κεφαλαίου, και με άλλου τύπου δεσμούς, όπως η συγγένεια, η εντοπιότητα, οι προσωπικές σχέσεις. Με δύο λόγια,

αποδείχθηκε ότι το πολιτικό κεφάλαιο, ακόμη και σε μία συγκυρία έντονης πολιτικοποίησης, δεν μπορεί να εξαλείψει τις άλλες μορφές κεφαλαίου, την ίδια στιγμή που η ιδιοποίηση του κράτους προσέκρουε στις αρχές του φιλελευθερισμού και της δημοκρατίας.⁶

Με δύο λόγια, τόσο οι σχέσεις δύναμης όσο και οι αρχές λειτουργίας του καθεστώτος δεν επέτρεπαν την ικανοποίηση προσδοκιών και αιτημάτων. Αυτό καλλιέργησε την αίσθηση των διακρίσεων και της αδικίας και τροφοδότησε τη δυσαρέσκεια. Έδωσε υπόσταση στην εικόνα των καιροσκόπων που τρέχουν πίσω από την εκάστοτε εξουσία και, κατ' αντιπαράθεση, των άδολων που στρατεύτηκαν σε μια δίκαιη υπόθεση χωρίς να έχουν κατά νου το προσωπικό όφελος.

Η προϊούσα απαξίωση της ενασχόλησης με την πολιτική μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1980 είχε ως άμεση συνέπεια την απονομηματοδότηση των κοινών αναφορών ανάμεσα στα οργανωμένα σε συλλογικές οργανώσεις μέλη και τη χαλάρωση του πολιτικού δεσμού. Ο αριθμός των κομματικών μελών, συνακόλουθα, μειώθηκε, και τα κόμματα μετατράπηκαν, σύμφωνα με τη διάκριση του M. Duverger, από κόμματα μαζών σε κόμματα στελεχών.

Η εν λόγω εξέλιξη έβγαλε στην επιφάνεια νέα κριτήρια οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων και κατηγοριοποίησής τους. Στη συνθήκη αυτήν οι κάτοχοι πολιτικού κεφαλαίου είχαν τρεις διαζευκτικές απαντήσεις. Η πρώτη να προασπίσουν, πολύ λογικά, τα κεκτημένα, βαπτίζοντάς τα δικαιώματα και κατακτήσεις. Η δεύτερη λύση, και η λιγότερο ενδεικνυόμενη για πολλούς, ιδιαίτερα γύρω από τον δημόσιο τομέα, ήταν να στραφούν σε κάποια άλλη δραστηριότητα, να αρχίσουν (αν και αυτό πρακτικά σπάνια ισχύει στη ζωή) από την αρχή. Η τρίτη επιλογή, και μάλλον η συνθηθέστερη για τα στελέχη (γεγονός που συνήθως λησμονιέται), συνίσταται στο μετασχηματισμό του πολιτικού κεφαλαίου σε κάποιο άλλο, συνήθως κοινωνικό και «πολιτισμικό», είτε με τη μορφή διαχείρισης οργανισμών και εταιρειών γύρω από το κράτος, είτε με τη μετάβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση μετά την απόκτηση των απαραίτητων σχολικών τίτλων.

Και οι τρεις επιλογές, ιδιαίτερα η πρώτη, ήγειραν αντιδράσεις. Κεκτημένα ή συντεχνίες; Γύρω από το εν λόγω δίπολο, πλαισιωμένο από «επιστημονικές» αναλύσεις, διεξάχθηκαν και διεξάγονται συγκρούσεις και αντιπαραθέσεις, συμβολικές και πραγματικές, με στόχο τη «μεταρρύθμιση» και την καταπολέμηση των συντεχνιακών πρακτικών για τους μεν, την προάσπιση των κατακτήσεων για τους δε. Η δεύτερη επιλογή τροφοδότησε τη διάχυτη διαμάχη περί έντιμων και ανέντιμων, αγνών ιδεολόγων και καιροσκόπων. Τέλος, η τρίτη, η μετατροπή του

---

6. Για τη σχέση των δύο αυτών παραδόσεων, δημοκρατίας και φιλελευθερισμού, βλ. Mouffe 2004.

πολιτικού κεφαλαίου σε άλλου τύπου κεφάλαια, συνδέεται άμεσα με τη στενότερη διασύνδεση του κράτους με ομάδες συμφερόντων και άτομα. Με την έννοια αυτή, χωρίς να είναι πρωτογενές αίτιο, διευκόλυνε τα φαινόμενα της διαπλοκής και της συναλλαγής και την ιδεολογική κατακραυγή κατά του δημοσίου.

Όλα αυτά δεν είναι ούτε νέα ούτε εθνικές παθολογίες. Τα περισσότερα υπάρχουν πριν το 1981, έκτοτε όμως δυναμώνουν. Η ύπαρξή τους, και πολύ περισσότερο η ευρεία συνείδηση της ύπαρξής τους, συνιστά βασικό λόγο της θετικής υποδοχής του «εκσυγχρονισμού» του Κ. Σημίτη, ιδιαίτερα από τις πιο αποστασιοποιημένες από τα κόμματα ομάδες, τα αστικά στρώματα των πόλεων. Το εγχείρημα μπορεί να ιδωθεί διπλά: ως επιστροφή στις πρωταρχικές φιλελεύθερες και δημοκρατικές αξίες και ως απόπειρα εξορθολογισμού του κράτους και της οικονομίας. Ο «εκσυγχρονισμός» αναφερόταν σε θεμελιώδεις φιλελεύθερες αξίες, όπως η ισονομία, αλλά και δημοκρατικές, όπως η ισότητα, η δικαιοσύνη, η καταπολέμηση της γραφειοκρατίας. Όλα αυτά συνεπάγονταν τη μείωση της λειτουργικότητας άρα και της αξίας του πολιτικού κεφαλαίου, εφόσον δεν θεωρούνταν «προσόν» για την πρόσληψη στο δημόσιο και γενικότερα για οποιαδήποτε προνομιακή μεταχείριση. Με δύο λόγια, ο «εκσυγχρονισμός» στρεφόταν εναντίον των διαφόρων θυλάκων, μέσα και έξω από το κράτος, που σχηματίστηκαν μέσω της αξιοποίησης πρωταρχικά του πολιτικού κεφαλαίου.⁷

Το «εκσυγχρονιστικό» εγχείρημα είχε απήχηση στους διανοούμενους και τμήματα των αστικών στρωμάτων των πόλεων, αρκετοί από τους οποίους ψήφισαν Αριστερά.⁸ Σε αυτό βοήθησε και ο θετικός τρόπος εκφοράς του μηνύματος:

---

7. Με τα λόγια του Σημίτη (2008: 58): «Χρέος της προοδευτικής διακυβέρνησης είναι να συμβάλει στη δημιουργία αυτής της κοινής γνώμης, στην ενεργή κοινωνία πολιτών, στον ενεργό δήμο. Την ουσιαστική δημοκρατία, τη δικαιότερη κοινωνία, δεν θα τη φέρουν αυτόματοι μηχανισμοί ή απροσδιόριστοι άλλοι, που ίσως έρθουν κάποτε, ίσως και όχι. Η πρωτοβουλία ανήκει σε μας. Να δώσουμε υπόσταση σε όλους όσοι τη στερούνται. Να δώσουμε δύναμη σε όλους όσοι δεν έχουν. Να επιβάλλουμε αξίες στην πολιτική και στην κοινωνία. Να διεκδικούμε πάντα αυτό που μας βοηθά να πετύχουμε το καλύτερο. Χωρίς δισταγμό».

8. Ο Γ. Μαυρής (2001: 19) γράφει για τις βουλευτικές του 2000: «Ετσι το ΠΑΣΟΚ διέυρυνε τα ερείσματά του στις *αμιγώς αστικές περιοχές* της πρωτεύουσας, κυρίως όμως σε βάρος του Συνασπισμού και όχι της ΝΔ, υπερβαίνοντας ακόμα και τα ποσοστά του 1981. Αυτό σημαίνει ότι το ρεύμα προς το ΠΑΣΟΚ, που είχε καταγραφεί σε αυτά τα στρώματα ήδη από τις εκλογές του 1996, δεν είχε συνέχεια». «Το εκλογικό αποτέλεσμα», συνεχίζει (στο ίδιο: 22-23), «αποκαλύπτει μια νέα *διαιρετική τομή* στη βάση των δύο κομμάτων διακυβέρνησης. Στη μια πλευρά, που συγκροτείται με άξονα το ΠΑΣΟΚ, πολώνονται τα δυναμικά κοινωνικά στρώματα του ενεργού πληθυσμού, της μισθωτής εργασίας, των μεσαίων παραγωγικών ηλικιακών ομάδων (35-54 ετών) των «πληροφοριακά ενήμερων», που είναι εξοι-

εστιαζόταν στους προγραμματικούς στόχους και όχι στην «καταγγελία» «συντεχνιών». Λογικά πάλι, το μήνυμα δεν είχε απήχηση σε μεγάλο μέρος του ΠΑΣΟΚ, εφόσον αντέβαινε στα συμφέροντα και τις αξίες πολλών από τα μέλη και τους ψηφοφόρους του που είχαν ευνοηθεί από την προηγούμενη κατάσταση.

Δόλος της ιστορίας, ο ηγέτης ενός μέχρι πρόσφατα κόμματος μαζών που επαγγέλλεται τον εκσυγχρονισμό και είναι πολέμιος του «κρατισμού» και των θυλάκων στο εσωτερικό του, ελλείπει κομματικής υποστήριξης, καλύτερα λόγω κομματικής αντίδρασης, και υποχρεωμένος, ως ένα βαθμό, λόγω οράματος και ευρωπαϊκών υποχρεώσεων και κονδυλίων, να προσφύγει σε «τεχνοκράτες» για να επιβάλλει τη λογική του, στηρίζεται στο κράτος και σε μία αυξανόμενη ομάδα κρατικοδίαιτων «τεχνοκρατών». Με τα λόγια του Α. Καζαμιά (2005: 65): «...ο Σημίτης αναγκάστηκε να εδραιώσει την κυριαρχία του στο κόμμα, και μέσω αυτού στο υπόλοιπο πολιτικό σύστημα, με την υπερσυγκέντρωση εξουσιών στον μόνο θεσμό που ήλεγχε, δηλαδή στον γραφειοκρατικό μηχανισμό του κράτους. Αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής ήταν να ανατραπεί το προϋπάρχον σύστημα της κομματοκρατίας και να αντικατασταθεί με ένα καινούργιο, νεοκορπορατιστικό σύστημα κρατικού κομματισμού. Έτσι, στη θέση του “κομματικού κράτους” που είχαμε από το 1981, ο Σημίτης μετέτρεψε το ΠΑΣΟΚ σε ένα “κρατικό κόμμα”, δίνοντάς μας έναν παπανδρεϊσμό αντεστραμμένο».

Ανεξάρτητα από τις επιπτώσεις στην αποτελεσματικότητα και την απήχηση του «εκσυγχρονιστικού» εγχειρήματος, η προαναφερθείσα πρακτική είχε ως αποτέλεσμα την επαναξιοδότηση του πολιτικού κεφαλαίου, καθώς το κράτος αποτέλεσε εκ νέου το κατεξοχήν μέσο και πηγή προσπορισμού δύναμης και πλούτου. Ασφαλώς τα πράγματα δεν είναι όπως στο παρελθόν. Η πρόσβαση στο κράτος προϋποθέτει τώρα γνώση, αφορά κυρίως κατόχους πολιτισμικού κεφαλαίου και τεχνοκράτες. Με άλλα λόγια, προϋπόθεση για την απόκτηση πολιτικού κεφαλαίου είναι η κατοχή πολιτισμικού. Η συγκεκριμένη προϋπόθεση μειώνει την καθαυτό αξία του πολιτικού κεφαλαίου, ταυτόχρονα όμως την αυξάνει, εφόσον οι κάτοχοί του αντλούν την ισχύ τους από το κράτος. Καθώς μάλιστα διαθέτουν πολιτισμικό κεφάλαιο, μπορούν ευχερέστερα να αξιοποιήσουν τα οφέλη τους από την κρατική εξουσία.

Η ανάληψη της εξουσίας από τη ΝΔ δεν άλλαξε πολύ τα πράγματα. Προφα-

---

κειωμένοι με τις νέες τεχνολογίες και τις χρησιμοποιούν, των κατοίκων της πρωτεύουσας και των μεγάλων αστικών κέντρων. [...] Στο ιδεολογικό πεδίο, αυτά τα στρώματα διάκεινται ευνοϊκά ως προς την ευρωπαϊκή προοπτική. Αντιμετωπίζουν με “αισιοδοξία” το ευρωπαϊκό μέλλον της χώρας και δηλώνουν “αισιοδοξία” για την Ευρώπη (σε ποσοστό 55%, έναντι 40% της ΝΔ), ενώ δεν επηρεάζονται ιδιαίτερα από τη θρησκευτική ιδεολογία».

νώσ ο Κ. Καραμανλής δεν χρειάστηκε, όπως ο Κ. Σημίτης, να ελέγξει το κόμμα μέσω του κράτους. Επιπλέον, δείγμα των αναγκών των καιρών, πρόβαλε ουσιαστικά, αν και λιγότερο συστηματικά, παρεμφερή αιτήματα: διαφάνεια, χρηστότερη διοίκηση, σεβασμό του πολίτη. Αυτά δεν θα εμποδίσουν ωστόσο ούτε τη νέα κυβέρνηση να χρησιμοποιήσει επιλεκτικά το κράτος για την ικανοποίηση πελατειακών αναγκών, πρακτική που θα προκαλέσει τις έντονες αντιδράσεις φορέων όπως ο ΑΣΕΠ και ο Συνήγορος του Πολίτη. Το ίδιο διάστημα η αμφισβήτηση των κομμάτων, εξουσίας κατά πρώτο λόγο, παίρνει πρωτόγνωρες διαστάσεις. «Το πολιτικό σύστημα», γράφει το 2008 ο Γ. Μοσχονάς, «συγκρινόμενο με 10 χρόνια πριν, θεωρείται “περισσότερο εξαρτημένο από μεγάλα συμφέροντα” (75,1%), “περισσότερο διεφθαρμένο” (74,1%), “λιγότερο αξιοκρατικό” (58,4%), “λιγότερο αποτελεσματικό” (55,5%), “λιγότερο φιλικό προς τον πολίτη” (51,2%), “περισσότερο συντηρητικό” (45,1%). [...] οι έρευνες αναδεικνύουν μια κοινωνία που φαίνεται ότι δεν έχει από πού να πιαστεί, χωρίς θεσμικά σημεία αναφοράς, δύσπιστη προς όλους και όλα, απαισιόδοξη, χωρίς πίστη στην ηγεσία της, χωρίς πίστη στον εαυτό της, μια κοινωνία σε παρακμή: 76,2% των Ελλήνων το βερβαιώνουν».

Επιπτώσεις στο πολιτικό προσωπικό και την εικόνα του

Η απαξία της πολιτικής τείνει να μειώσει τόσο την αξία του πολιτικού κεφαλαίου καθαυτή, άρα και συγκριτικά με τα άλλα κεφάλαια, όσο και τους κατόχους του. Αναμενόμενο, συνεπώς, είναι οι τελευταίοι να επιχειρήσουν να αναστρέψουν το κλίμα. Στο πλαίσιο αυτό χρησιμοποιούν, χωρίς ιδιαίτερη μέχρι σήμερα επιτυχία, δύο κυρίως επιχειρήματα: ένα ιδεολογικό και ένα πρακτικό-διαχειριστικό. Τα κόμματα και η πολιτική προβάλλονται ως αναγκαίο συστατικό της Δημοκρατίας. Ταυτόχρονα προσπαθούν να πείσουν για τη διαχειριστική τους επάρχεια.

Πιο αποτελεσματικά αποδεικνύονται, αντίθετα, δύο άλλα δεδομένα. Το πρώτο συνδέεται με τα «εθνικά» προβλήματα και το δεύτερο με την ευχέρεια της επιλεκτικής χρήσης του κράτους, ενάντια στις αρχές της φιλελεύθερης δημοκρατίας,

Μία από τις ιδιαιτερότητες της ελληνικής πολιτικής ζωής είναι τα πολλά ανοιχτά «εθνικά» προβλήματα: Κυπριακό, Αιγαίο, ζητήματα με τους Βαλκάνιους γείτονες. Απότοκο και μαρτυρία συνάμα του ειδικού βάρους των προβλημάτων αυτών είναι η συχνότητα των σχετικών συζητήσεων στην καθημερινότητά μας και τα ΜΜΕ, το βάρος των εξωτερικών ζητημάτων και προβλημάτων στην εκλο-

γική συμπεριφορά, ακόμη-ακόμη και στον αριθμό των πανεπιστημιακών τμημάτων με σχετικά αντικείμενα. Θα μπορούσαμε να πούμε, εν συντομία, ότι το ζήτημα της εξωτερικής πολιτικής άπτεται ακόμη του ζητήματος του εθνικού μας προσδιορισμού και των σχέσεών μας με τους γείτονες, Ευρωπαίους και μη.

Το εύρος των «εθνικών» προβλημάτων αποτυπώνεται στο ειδικό βάρος του Υπουργείου Εξωτερικών. Η Ελλάδα είναι μία από τις λίγες χώρες όπου το εν λόγω Υπουργείο θεωρείται από τα κορυφαία. Στις δυτικές χώρες περισσότερη σημασία αποδίδεται σε άλλα υπουργεία, κατά βάση οικονομικά, και τα τελευταία χρόνια, σημάδι των καιρών (λόγω μετανάστευσης και εσωτερικών προβλημάτων), στα αντίστοιχα του δικού μας Υπουργείου Εσωτερικών.

Σε κάθε περίπτωση, τα ζητήματα εξωτερικής πολιτικής, λόγω του βάρους και της έντασής τους, αποτελούν προνομιακό μέσο διατήρησης των πολιτικών στο επίκεντρο της καθημερινότητας, εφόσον επωμίζονται, μεταξύ άλλων, την προάσπιση του έθνους. Διόλου τυχαίο ότι μετά το 1974 οι περισσότεροι υπουργοί Εξωτερικών είναι δημοφιλείς και προαλείφονται για την ηγεσία των κομμάτων εξουσίας και τη διεκδίκηση της πρωθυπουργίας.

Το κατεξοχήν πάντως μέσο για την αποτροπή της απαξίωσης, ουσιαστικά της διατήρησης, της προσωπικής ισχύος είναι οι πελατειακές σχέσεις. Αναντίρρητα αυτό ισχύει λίγο-πολύ παντού. Αυτό που αλλάζει στα καθ' ημάς είναι το εύρος της ευχέρειας και τα όρια, πράγμα που συναρτάται με τους νόμους, την εφαρμογή τους, τη σχέση των κυβερνήσεων με το κράτος και, βεβαίως, τις μορφές ελέγχου της εξουσίας και την «κοινωνία των πολιτών».

Η ευχέρεια πελατειακής του χρήσης δεν έχει να κάνει με το μέγεθος του κράτους όσο με τη σχέση του με τις κυβερνήσεις και την πρόσληψή του από την «κοινή γνώμη». Το ελληνικό κράτος δεν είναι, συγκριτικά με τις άλλες δυτικές χώρες, τόσο διογκωμένο όσο συχνά λέγεται. Το πρόβλημα έγκειται κύρια στη σύνθεση των υπηρεσιών, το συγκριτικά μεγαλύτερο βάρος του σε μία κοινωνία και οικονομία όχι πολύ ισχυρές και, βέβαια, στην ελαστική και κατά περίπτωση εφαρμογή των νόμων, από το ίδιο κατ' αρχάς και ακολούθως από τους πολίτες.⁹

9. «Υπάρχει η εντύπωση», γράφει ο Δ. Σωτηρόπουλος (2001: 21-2), «ότι το κράτος στην Ελλάδα είναι υπερδιογκωμένο. Αυτό ισχύει μόνο εν μέρει και δεν είναι ιδιαίτερα ελληνικό φαινόμενο. Αντίθετα, ένα (τρίτο) άτυπο χαρακτηριστικό είναι ότι η ελληνική διοίκηση έχει υπερβάλλον προσωπικό σε μερικούς τομείς της, εξαιτίας διαδοχικών μαζικών στρατολογήσεων από εναλλασσόμενα πολιτικά καθεστώτα και κόμματα, αλλά, ταυτόχρονα, έχει ελλείψεις προσωπικού σε άλλους τομείς. Το πελατειακό κράτος δεν είναι απαραίτητως μεγάλο, είναι όμως ετεροβαρές. Συνολικά πάντως ο δημόσιος τομέας δεν είναι ιδιαίτερος μεγάλος». Αυτό επισημαίνεται και στην πρόσφατη έκθεση της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής (ΟΚΕ) *Δείκτες παρακολούθησης του Εθνικού Προγράμματος Μεταρρυθμίσεων 2005-*

Η πελατειακή χρήση του κράτους ευνοεί προφανώς τους πολιτικούς που έχουν τη δυνατότητα αυτή, δηλαδή τους ισχυρούς του εκάστοτε κυβερνώντος κόμματος. Έτσι όμως ακυρώνεται η αντίληψη του φιλελεύθερου «ουδέτερου» κράτους, θεματοφύλακα του «κοινού καλού», τροφοδοτούνται η δυσαρέσκεια και η δυσπιστία και, εντέλει, υποθηκεύεται η ορθολογική λειτουργία της διοίκησης. Πώς μπορεί να είναι αποτελεσματικός ένας κρατικός μηχανισμός όταν το προσωπικό του επιλέγεται και λειτουργεί αναξιοκρατικά;

Θα μπορούσαμε στην προκειμένη περίπτωση να αναλύσουμε την επιλεκτική ιδιοποίηση του κρατικών μηχανισμών με όρους αθέλητων συνεπειών. Για να αποκτήσουν προσωπικά οφέλη τα κόμματα εξουσίας, ιδιαίτερα τα στελέχη με τη μεγαλύτερη επιρροή, χρησιμοποιούν εργαλειακά το κράτος. Έτσι, αυτό γίνεται λιγότερο αποτελεσματικό, αμφισβητείται η διαχειριστική ικανότητα των κυβερνώντων και φουντώνει το αίσθημα της άδικης μεταχείρισης. Με δύο λόγια, από την εν λόγω πρακτική βγαίνουν κερδισμένοι λίγοι, οι έχοντες εξουσία, ενώ το κόστος το εισπράττει το πολιτικό σύστημα στο σύνολό του.

Η τάση συγκέντρωσης της εξουσίας ενισχύεται από ευρύτερες κοινωνικές διεργασίες. Μισό αιώνα πριν ο R. Schumpeter ευαγγελιζόταν μία Δημοκρατία «ειδικών», ικανών, όπως εκτιμούσε, να αντεπεξέλθουν στα σύνθετα προβλήματα των καιρών, παράγωγα των τεχνο-επιστημονικών εξελίξεων και της αυξανόμενης κοινωνικής πολυπλοκότητας. Ο ειδικός στην περίπτωση αυτή θα ήταν κάτι σαν τον φιλόσοφο του Πλάτωνα και τον διανοούμενο του K. Mannheim, κάτοχος της γνώσης και άδολος εφαρμοστής της. Η πολιτική στην εν λόγω θεώρηση δεν αποτελεί αυτόνομο πεδίο, μετατρέπεται σε εφαρμογή της γνώσης· αντίστοιχα, ο πολιτικός δεν είναι άλλος από έναν επιστήμονα-διαχειριστή.

Η προαναφερθείσα προσέγγιση μας ενοχλεί γιατί θέλουμε να πιστεύουμε σε μια διαβουλευτική έννοια της Δημοκρατίας και του Πολίτη έτσι όπως μας την κληροδότησε η κλασική Αρχαιότητα. Θέλουμε να πιστεύουμε ότι οι τεχνο-επιστήμονες, ως εκφραστές του τεχνικού ορθολογισμού, μπορούν να μας υποδείξουν πώς να κάνουμε πιο αποτελεσματικά κάτι, αλλά όχι τι να κάνουμε· η επιλογή εναπόκειται στην κοινότητα. Δεν μας αρέσει, τέλος, η προσέγγιση του Schumpeter, γιατί φανερώνει κάτι που εν μέρει είναι πραγματικότητα: η πολιτική τείνει να γίνει υπόθεση των «ειδικών», νοούμενων όχι ακριβώς με την έν-

---

2007. Με τα λόγια του Σ. Στάμου στην *Ελευθεροτυπία*: «Τα περί διογκωμένου κράτους στην Ελλάδα σε σχέση με τις άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποδεικνύονται μύθος, αφού και οι δαπάνες και τα έσοδα του Ελληνικού Δημοσίου ως ποσοστό του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος υστερούν κατά πολύ των αντίστοιχων ευρωπαϊκών. Επίσης, ο δείκτης διαφθοράς της International Trasparency από 4,3 το 2005 ανέβηκε στο 4,6 το 2007».

νοια του Schumpeter, των επαϊόντων δηλαδή, αλλά, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αυτών που μπορούν να πείσουν ότι είναι όντως τέτοιοι.

Με την έννοια αυτή, μπορούμε να πούμε ότι ο Schumpeter δεν έχει τελείως άδικο. Τα σύνθετα προβλήματα στην εποχή μας, της «παγκοσμιοποίησης», αναδεικνύουν ένα συγκεκριμένο είδους πολιτικού, με «διεθνές» προφίλ και γνώση, ικανό να συνδιαλέγεται με αλλοδαπούς ομολόγους και να δείχνει ότι γνωρίζει να λύνει προβλήματα. Προβάλλει, συνεπώς, ο πολιτικός με τα πτυχία και τις διεθνείς διασυνδέσεις, που γράφει και παρουσιάζει βιβλία, που συναναστρέφεται τους ανθρώπους των γραμμάτων, των τεχνών και της επιστήμης. Έτσι, ο πολιτικός σωρεύει συμβολικό κεφάλαιο το οποίο του επιτρέπει να μην ταυτιστεί με κάποιο κόμμα, να είναι υπεράνω και να περάσει σε μία νέα κατηγορία πολιτικών, αυτών που ξεχωρίζουν ή, αλλιώς, αυτών που αποτελούν «εθνικό κεφάλαιο».

Θα μπορούσαμε, με βάση την επιλεκτική χρήση του κράτους όσο και τις προαναφερθείσες κοινωνικές διεργασίες, να υποθέσουμε ότι βρισκόμαστε σε μία διαδικασία συγκέντρωσης του πολιτικού κεφαλαίου ανάλογη με αυτή που περιέγραψε ο Marx για το οικονομικό, με συνέπεια τη σύνθλιψη των μικρότερης εμβέλειας πολιτικών. Η υπόθεση δεν είναι αβάσιμη. Εκτρέφεται, στη συγκυρία που περιγράψαμε, από την απαξίωση του πολιτικού κεφαλαίου, η οποία δυσχεραίνει την εισροή στο πολιτικό προσωπικό ανθρώπων χωρίς πολιτικό ή άλλο κεφάλαιο. Δεν είναι όμως και απόλυτα ακριβής.

Είναι δύσκολο, λόγω και της απαξίωσης του πολιτικού κεφαλαίου, να πούμε ποιοι έχουν πραγματικά πολιτική δύναμη. Είναι προφανές ότι ένας επώνυμος δημοσιογράφος ή ένας στενός «φίλος» ή σύμβουλος ισχυρού υπουργού έχουν περισσότερη εξουσία από έναν άσημο βουλευτή της επαρχίας, ιδιαίτερα της αντιπολίτευσης. Σε κάθε περίπτωση, πριν επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα, ας δοκιμάσουμε να σχηματίσουμε μία πρώτη πολύ γενική και, αυτονόητα, μη ασφαλή εικόνα του πολιτικού προσωπικού με βάση την κοινωνική σύνθεση των 300 της Βουλής από το 1974 έως το 2004, με βάση τα κατά καιρούς ένθετα στις εφημερίδες *Καθημερινή* και *Ελευθεροτυπία*.

Δίχως αμφιβολία, τα συγκεκριμένα βιογραφικά των βουλευτών δεν παρέχουν επαρκείς πληροφορίες, σε ορισμένα μάλιστα σημεία, ιδιαίτερα στις σπουδές, είναι συχνά ασαφή. Πολύ πιο ασαφή είναι τα πράγματα όσον αφορά στις κοινωνικές καταβολές των βουλευτών και στη σχέση τους (συγγενική, προσωπική, πολιτική) με τοπικούς και μη παράγοντες. Έτσι, αγνοούμε αν πίσω από κάποιον βουλευτή υπάρχει ή υπήρξε κάποιος ισχυρός παράγοντας, γεγονός που καθιστά αναγκαία την ατομική διερεύνηση των βιογραφικών. Σε κάθε περίπτωση, με βάση μία πρώτη και καθόλου πλήρη ανάγνωση των προαναφερθέντων βιογραφικών, μπορούμε να καταλήξουμε σε τέσσερις διαπιστώσεις.

1) Με το χρόνο συγκροτείται ένας σταθερός και ελαφρά αυξανόμενος πυρή-

νας κληρονόμων βουλευτών, κυρίως στα δύο μεγάλα κόμματα εξουσίας. Οι κληρονόμοι μπορούν να χωριστούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες: τους γόνους μεγάλων πολιτικών οικογενειών και αυτούς των μικρότερων, ιδιαίτερα στην επαρχία. Η πρώτη κατηγορία, στην οποία ανήκουν εδώ και αρκετά χρόνια οι ηγέτες της ΝΔ και του ΠΑΣΟΚ, υπολείπεται του 10% του συνόλου των βουλευτών. Η διαπίστωση αυτή δεν επιβιώνει τη διαδεδομένη αίσθηση ότι η πλειονότητα των βουλευτών είναι κληρονόμοι. Καταφάσκει όμως την εξίσου διαδεδομένη αίσθηση ότι οι εν λόγω κληρονόμοι κατέχουν τις θέσεις εξουσίας.

2) Αντίθετα με τη διαδεδομένη αίσθηση και πίστη, ο αριθμός των «βεντετών» από το χώρο του θεάματος (πρώην αθλητές, μουσικοί, ηθοποιοί, εικαστικοί, λογοτέχνες...) είναι πολύ μικρός. Είναι πάντα μονοψήφιος και, κυρίως, με λιγοστές εξαιρέσεις, σπάνια κατέχουν το βουλευτικό αξίωμα για περισσότερο από μία θητεία. Αυτό έχει να κάνει με τη μειούμενη αξία του πολιτικού κεφαλαίου, η οποία μειώνει την ελκυστικότητα των πολιτικών αξιωμάτων αλλά και τον σκληρό ανταγωνισμό από τους «επαγγελματίες» της πολιτικής, οι οποίοι δεν επιτρέπουν εύκολα στους νεοεισερχόμενους, ακόμη και στις βεντέτες του θεάματος, να τους υπερκεράσουν σε αριθμό ψήφων. Συνδέεται όμως πολύ περισσότερο με μία παράμετρο στην οποία θα αναφερθούμε αμέσως παρακάτω.

3) Μεγάλος αριθμός βουλευτών προέρχεται από τα σπλάχνα των κομμάτων. Είναι δύσκολο να εκτιμηθεί ο ακριβής τους αριθμός, τόσο γιατί μόνο μικρό μέρος των βουλευτών αναφέρεται στην εν λόγω δραστηριότητα, όσο και γιατί ο όρος κομματική ένταξη είναι πολύ γενικός και επικαλύπτει ευρύτατο φάσμα δραστηριοτήτων. Στα βιογραφικά μπορούμε να διακρίνουμε δύο μεγάλες κατηγορίες βουλευτών που αναφέρονται στα βιογραφικά τους: εκείνους που διατέλεσαν κατά καιρούς υψηλόβαθμα κομματικά στελέχη σε εθνικό επίπεδο, και οι οποίοι κατά τεκμήριο συγκαταλέγονται στους πολιτικούς «πρώτης γραμμής» (υπουργοί, πρώην υπουργοί, δηνητικοί υπουργοί κ.λπ.), και εκείνους, συνήθως βουλευτές της επαρχίας, με «φτωχά» ως επί το πλείστον βιογραφικά. Ελάχιστα, αντίθετα, αναφέρονται στο κόμμα πολιτικοί με συγκριτικά γρήγορη ανέλιξη, προερχόμενοι κατά τεκμήριο από το χώρο του τύπου ή της επιστήμης.

Είναι λογικό, με βάση τα προαναφερθέντα, να υποθέσουμε ότι, όσο πιο μαζικά ήταν τα κόμματα, τόσο υψηλότερος ήταν ο αριθμός των βουλευτών που προέρχονταν από τα σπλάχνα τους. Εκτιμάμε ότι στη δεκαετία του 1980 ένας στους τέσσερις βουλευτές προερχόταν από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις και την τοπική αυτοδιοίκηση. Με το χρόνο όλο και λιγότεροι προέρχονται από τα συνδικάτα. Και αυτοί οι λίγοι είναι συνήθως από σωματεία «επιστημονικά» (γιατροί, μηχανικοί...). Αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, ότι ο αριθμός των «κομματικών» βουλευτών τείνει να μειωθεί απότομα. Μη ξεχνάμε ότι, σε αντίθεση με τα άλλα κόμματα, η ΝΔ έγινε μαζικό κόμμα μόλις στα μέσα της δεκαετίας του 1980 και ότι

μεγάλο μέρος του σημερινού στελεχικού της δυναμικού προέρχεται από την τότε νεολαία της.

4) Η βασικότερη τάση που προκύπτει από τη μελέτη των βιογραφικών αφορά στο επίπεδο σπουδών των βουλευτών: μειώνεται διαρκώς ο αριθμός των μη αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και διογκώνεται, ταυτόχρονα, ο αριθμός των βουλευτών που σπούδασαν στο εξωτερικό.

Όσον αφορά στην πρώτη διαπίστωση, ανταποκρίνεται σε μια τάση, κοινή, με παραλλαγές, στις δυτικές χώρες, συρρίκνωσης του έτσι κι αλλιώς μικρού αριθμού εργατών και αγροτών βουλευτών. Από 21 το 1981, ο αριθμός των βουλευτών που πήγαν μόνο Δημοτικό και Γυμνάσιο-Λύκειο πέφτει το 1996 σε 11. Αναλογικά είναι περισσότεροι στο ΚΚΕ, λιγότεροι στο ΠΑΣΟΚ και ελάχιστοι στη ΝΔ.

Πολύ πιο εντυπωσιακή είναι η παρουσία των βουλευτών που σπούδασαν στο εξωτερικό. Το 1981 58 βουλευτές (25 του ΠΑΣΟΚ από τους 172, και 31 της ΝΔ από τους 115) δηλώνουν ότι σπούδασαν σε πανεπιστήμια του εξωτερικού. Το 2004 ανέρχονται σε 79 (24 από τους 117 του ΠΑΣΟΚ, 50 από τους 165 της ΝΔ, 3 του ΚΚΕ από τους 12, και 2 του ΣΥΝ από τους 6). Αυτό που έχει ενδιαφέρον είναι ότι, με εξαίρεση λίγους που έμειναν στα προπτυχιακά και κάποιους άλλους, εξίσου λίγους, που σπούδασαν σε «άσημα» πανεπιστήμια, οι περισσότεροι σπούδασαν σε «καλά» πανεπιστήμια, κυρίως αμερικανικά και αγγλικά και δευτερευόντως γαλλικά και γερμανικά (ιδιαίτερα οι μεγαλύτεροι σε ηλικία).

Η αύξηση των κατόχων πανεπιστημιακών πτυχίων, ιδιαίτερα μάλιστα από «καλά» δυτικά πανεπιστήμια, έχει να κάνει με τις διεργασίες που επισημάναμε παραπάνω, οι οποίες ουσιαστικά αποκλείουν από τα υψηλά πολιτικά αξιώματα τους μη κατόχους «γνώσης». Συνδέεται όμως και με δύο άλλα δεδομένα, που τείνουν να μετατρέψουν για ορισμένες κατηγορίες την πολιτική σε επάγγελμα. Στους κατόχους πτυχίων συγκαταλέγονται κατά βάση οι πολιτικοί κληρονόμοι με τίτλους από ελληνικά και, κυρίως, δυτικοευρωπαϊκά ή αμερικανικά πανεπιστήμια. Στην ίδια κατηγορία διακρίνουμε και μία όλο και πιο πολυπληθή ομάδα «φίλων» ισχυρών υπουργών με «καλό» βιογραφικό, φτιαγμένο κυρίως μέσω του κόμματος (υπουργεία, δημόσιοι οργανισμοί, δημοσιογραφία, πανεπιστήμια κ.λπ.). Από τις τάξεις της ομάδας αυτής στρατολογούνται οι πολυπληθείς «σύμβουλοι» και τα έμμισθα μέλη των διαφόρων συμβουλίων, οι οποίοι στη συνέχεια μπαίνουν στην πολιτική κονίστρα. Από εδώ στρατολογούνται συνήθως και οι «συνεργάτες» των νέων ηγετών των μεγάλων κομμάτων στην προσπάθειά τους να συγκροτήσουν πιστές σε αυτούς ηγετικές ομάδες.

Μπορούμε, με βάση τα προαναφερθέντα, να διατυπώσουμε κάποιον «σιδερένιο νόμο» ολιγαρχικού τύπου επιλογής του πολιτικού προσωπικού; Ή ακόμη να προβλέψουμε την επικείμενη εξαφάνιση των πολιτικών με φτωχό βιογραφικό και με μειωμένο πολιτικό κεφάλαιο; Η απάντηση είναι μάλλον αρνητική. Πι-

θανότερο φαίνεται να οδεύουμε σε ομάδες βουλευτών με διαρκώς ανισότερη ισχύ, επιρροή και εξουσία.

Πριν 60 χρόνια, σε έρευνά του σε μια μικρή αμερικανική πόλη, ο R. Merton (1968: 446-449) ανέδειξε δύο ομάδες ατόμων που ασκούν τη μεγαλύτερη επιρροή στους συμπολίτες τους: τους «τοπικούς» (local) και τους κοσμοπολίτες (cosmopolitan). Οι πρώτοι αντλούν την επιρροή τους από τους ισχυρούς δεσμούς με την τοπική κοινωνία. Οι δεύτεροι από την εικόνα και τη δράση τους κατά βάση έξω από αυτή, στην περιφέρεια ή και πέρα από αυτή.

Είναι προφανές ότι όλα τα κόμματα, ιδιαίτερα της εξουσίας, χρειάζονται στελέχη της πρώτης κατηγορίας. Δεν αποκλείεται, βέβαια, όσο τα κόμματα δεν χαιρούν ιδιαίτερης εκτίμησης, τα στελέχη αυτά να αντλούνται έξω από τα κόμματα, αλλιώς τους «πετυχημένους» εκπροσώπους της τοπικής κοινωνίας. Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για παράγοντες με τοπική επιρροή η οποία πολύ δύσκολα θα ξεπεράσει το τοπικό πλαίσιο, δημιουργώντας έτσι μία χτυπητή αντίθεση με τους πολιτικούς εθνικής εμβέλειας.

Δίχως αμφιβολία, η ισχύς των βουλευτών και γενικότερα των πολιτικών ήταν πάντα άνιση, συνήθως ανάλογα με την πρόσβαση στην εξουσία. Στην περίπτωση που εξετάζουμε η ανισότητα διευρύνεται ριζικά. Τείνουν να δημιουργηθούν τρεις διακριτοί πόλοι πολιτικών: ένας στενός με εθνικό ακροατήριο και πρόσβαση στην εξουσία, ένας ενδιάμεσος με πολιτικούς που επιχειρούν να εισδύσουν στον πρώτο πόλο, και ένας τρίτος, αριθμητικά ευρύτερος, που στερείται και τα δύο.

Η διαφοροποίηση απηχεί τις τεράστιες γεωγραφικές, πολιτισμικές και οικονομικές ανισότητες της χώρας. Συναρτάται όμως και με την πρόσβαση στην εξουσία και την πελατειακή χρήση του κράτους. Η τελευταία, χωρίς να συμπύκνει απόλυτα, συνδέεται με δύο χαρακτηριστικά που σημειώσαμε: την πολιτική κληρονομιά και την κατοχή σχολικών τίτλων που να επιτρέπουν στον κάτοχό τους να διεκδικήσει στο κόμμα και στον δημόσιο χώρο την ιδιότητα του «ειδικού». Οι κληρονόμοι διαθέτουν συνήθως και τα δύο και εμφανίζονται ισχυρότεροι στο πολιτικό πεδίο. Αντίθετα, οι στερούμενοι πολιτικού κεφαλαίου, κάτοχοι σχολικών τίτλων, υποχρεούνται να πασχίσουν για να αποκτήσουν το πρώτο, όχι σπάνια ακόμη και όταν καταλάβουν υπουργικούς θώκους.

Καθοριστικός από τη σκοπιά αυτή είναι ο ρόλος των ΜΜΕ, ιδιαίτερα της τηλεόρασης. Αναμφίβολα τα ΜΜΕ είναι, μεταξύ άλλων, επιχειρήσεις και οχήματα προαγωγής συμφερόντων. Ανεξάρτητα από τους λόγους, η προβολή των πολιτικών συνιστά από μόνη της μία καιρία διαδικασία φιλτραρίσματος, με επιπτώσεις τόσο στην εικόνα των κομμάτων όσο και των ίδιων των πολιτικών. Τους καθιστούν αναγνωρίσιμους και, ανάλογα με τα προσωπικά «προσόντα», μιντιακούς σταρ. Με τον τρόπο αυτό τα μίντια κατασκευάζουν και διαχέουν εικόνες οι οποίες συνιστούν μορφή αξιοποιήσιμου κοινωνικού κεφαλαίου. Έτσι, τα

ΜΜΕ λειτουργούν διπλά: κατασκευάζουν δυνητικούς υποψήφιους και προβάλλουν εκλεγμένους. Ίδωμένη από μία άλλη σκοπιά, η προβολή των πολιτικών από τα ΜΜΕ μπορεί στις μέρες μας να παραβληθεί με αυτή των σταρ, οι οποίοι με τη διαμεσολάβηση της εικόνας ανεβάζουν την τηλεθέαση και την ίδια στιγμή φτιάχνουν την προσωπική τους εικόνα.

Εν κατακλείδι, οι εν λόγω πολιτικοί, αρκετοί από τους οποίους κληρονόμοι, συνδυάζουν δύο θεμελιώδη στοιχεία για την παρουσία τους στην πολιτική σκηνή: πτυχία, πιστοποιητικά δηλαδή κατοχής της γνώσης, και δημοσιότητα. Έτσι, υπερέχουν των δυνητικών τους αντιπάλων από το χώρο του θεάματος, οι οποίοι μπορεί να είναι αναγνωρίσιμοι και να έχουν καλές σχέσεις με το μικρόφωνο και το φακό, αλλά συνήθως υστερούν στον τομέα «γνώση», γεγονός που εξηγεί τη θεαματική αλλά συνήθως πρόσκαιρη παρουσία τους στην πολιτική σκηνή. Αποσπών εύκολα ψήφους γιατί είναι αναγνωρίσιμοι, αλλά συνήθως δεν μένουν για πολύ στην πολιτική σκηνή και ακόμη πιο δύσκολα καταλαμβάνουν υπουργικούς θώκους. Πρόκειται, θα λέγαμε, για «ερασιτέχνες πολυτελείας», σε αντίθεση με τους επαγγελματίες σταρ της πολιτικής, οι οποίοι είναι πάντα εκεί, ανεξάρτητα από την πραγματική τους ισχύ και εξουσία. Στην ομάδα αυτή επιδιώκει να ενταχθεί και η δεύτερη ομάδα των πολιτικών, μόνο που η διαδικασία αυτή αποδεικνύεται δυσχερής, πολυέξοδη σε χρόνο και σε ενέργεια και με οδυνηρές συχνά συνέπειες, μεταξύ άλλων τη μειωμένη παρουσία στην εκλογική περιφέρεια και την ήττα στις εκλογές.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βούλγαρης, Γ. (2001), *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης 1974-1990*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Bourdieu, P. (1980), *Le Sens pratique*, Paris: Seuil.
- Bourdieu, P. (1994), *Raisons pratiques. Sur la théorie de l'action*, Paris: Seuil.
- Close, D. H. (2002), *Greece since 1945. Politics, Economy and Society*, Pearson Education Ltd.
- Coleman, J. S. (1992), *Foundations of Social Theory*, Harvard: Harvard University Press.
- Huntington, S. P. (1968), *Political Order in Changing Societies*, New Haven/London: Yale University Press.
- Καζαμιάς, Α. (2005), «Η άνοδος και η πτώση του κρατικού κομματισμού», στο Πελαγίδης, Θ. (επιμ.), *Η εμπλοκή των μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα. Μια αποτίμηση του εκσυγχρονισμού*, Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 59-84.
- Κυπριανός, Π. (1997), *Δημόσιο ενδιαφέρον και κοινωνική αξία της πολιτικής*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Λυριντζής, Χ. – Σπουρδαλάκης Μ., (1993), «Περί λαϊκισμού: μια σύνθεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1: 133-162.

- Μαυρή, Γ. (2001), «Οι δύο Ελλάδες. Κοινωνιολογία της ψήφου στις εκλογές της 9ης Απριλίου 2000», στο Βερναρδάκης, Χ. (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα. Έρευνες-δημοσκοπήσεις*, Αθήνα: Α.Α. Λιβάνης, σσ. 17-40.
- Merton, R. K. (1968), *Social Theory and Social Structure*, New York/London: The Free Press, α' έκδ. 1949.
- Μοσχονάς, Γ., (2008), «Δικομματισμός. ΠΑΣΟΚ και Αριστερά. Ηθική κρίση και πολιτική ανατροπή», *Τα Νέα*, 26/3/2008: 6.
- Μουζέλης, Ν. (1992), *Μεταμαρξιστικές προοπτικές. Για μια νέα πολιτική οικονομία και κοινωνιολογία*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Mouffe, Ch. (2004), *Το δημοκρατικό παράδοξο*, Αθήνα: Πόλις.
- Nisbet, R. A. (1966), *The Sociological Tradition*, New York: Basic Books.
- Σημίτης, Κ. (2008), *Σκέψεις για μια προοδευτική κυβέρνηση*, Αθήνα: Πόλις.
- Στάμου, Σ. (2008), «Μύθος το “υπερτροφικό κράτος”», *Ελευθεροτυπία*, 22/7/2008.
- Σωτηρόπουλος, Δ. Α. (2001), *Η κορυφή του πελατειακού κράτους. Οργάνωση, στελέχωση και πολιτικοποίηση των ανώτερων βαθμίδων της Κεντρικής Διοίκησης στην Ελλάδα, 1974-2000*, Αθήνα: Ποταμός.
- Stoetsel, J. (1983), *Les Valeurs du temps présent: une enquête européenne*, Paris: PUF.
- Touraine, A. (1976), *Les Sociétés dépendantes*, Paris: Duculot.